

İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal ve iktisadi sorunların büyüüp patlama noktasına geldiği, buna bağlı olarak dış müdahalelerin olabildiğince arttığı bunalım döneminde; uluslararası denge yeniden kurulurken, bu denge içinde var olma mücadelesi veren devleti yönetmek güçleşmiştir. I. Dünya Savaşı yenilgisi, daha önce planlanan Osmanlı ülkesinin işgal edilip paylaşılmasını ve kaçınılmaz görünen sonu hazırlamıştır. Bu sırada Anadolu'da ulusal egemenlik ve tam bağımsızlık ilkelerine dayanan yeni bir Türk devleti kuruluyor ve Millî Mücadele başlıyordu. Mondros Mütarekesi'yle başlayıp Mudanya Mütarekesiyle sona eren süreçte İstanbul'da, "Meclis-i Vükela" ya da "Kabine" olarak adlandırılan 11 hükûmet kurulmuş, bu hükûmetlerde 5 kişi sadrazam olarak görev yapmış, zaman zaman hükûmetler kendi içlerinde değişikliklere gitmişlerdir. Hükûmetler görevlerinden istifa ile son hükûmet ise saltanatın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılması sonucu ayrılmak durumunda kalmıştır. Hükûmetler, Sadrazam başkanlığında Şeyhülislam, Harbiye, Bahriye, Dahiliye, Hariciye, Maliye, Maarif, Adliye, Nafia, Evkaf-ı Hümayun nazırları ile Şura-yı Devlet Reisi ve Meclis-i Vükelaya memur olarak atananlardan oluşmaktadır. Buna zaman zaman birleştirilip ayrılan; Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman, Maadin, Posta ve Telgraf ve Telefon ile İaşe nazırları da eklenmektedir. Bu dönem sadrazamlarının genel olarak Hariciye ve Harbiye Nezaretlerini de üzerlerine aldıkları veya vekâleten yürüttükleri görülür. İstanbul Hükûmetlerinin oluşumunda, uygulamalarında ve istifalarında, dış ve iç gelişmelere göre zaman içinde değişen belirli baskı grupları etkili olmuştur. Başlıcaları, saray başta olmak üzere, işgalci İtilaf Devletleri, dağıtıncaya kadar İttihat ve Terakki Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile zamanla artan başarısı ölçüsünde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde örgütlenen millî harekettir. Hükûmetlerin en büyük sorunu ve aynı zamanda görevi bu baskı gruplarını farklı yöntemlerle dengelemektir. Genelde kapalı olduğundan, Meclis-i Mebusanın denetim ve denge unsuru olması söz konusu değildir. Hükûmetlerin görev sürelerinin kısa olduğu görülür. Bu daha çok, devlet işlerinin istikrar kazanamadığı, otorite kurmanın zor olduğu veya otorite boşluğunun yaşandığı buhranlı devrelere özgü bir durumdur. İlk on hükûmetin görev süreleri oldukça kısa iken, hepsinin toplamından daha fazla görev yapan son Tevfik Paşa Hükûmetinin görevi saltanatın kaldırılmasıyla sonlanmıştır. Bunda kuşkusuz TBMM'nin kurulmuş, kendisini kanıtlamış ve Anadolu'da tek egemen güç hâline gelmiş olması etkin olmuştur.

HÜKÛMET BAŞKANLARININ GÖREVE BAŞLAYIŞ VE AYRILIŞ TARİHLERİ

SADRAZAMLAR	BAŞLAMA TARİHİ	AYRILMA TARİHİ	SÜRESİ
Ahmet İzzet Paşa	13 Ekim 1918	8 Kasım 1918	27 gün
Ahmet Tevfik Paşa	11 Kasım 1918	12 Ocak 1919	2 ay 2 gün
Ahmet Tevfik Paşa	13 Ocak 1919	3 Mart 1919	1 ay 21 gün
Damat Ferit Paşa	4 Mart 1919	15-16 Mayıs 1919	2 ay 12 gün
Damat Ferit Paşa	19 Mayıs 1919	20 Temmuz 1919	2 ay 2 gün
Damat Ferit Paşa	21 Temmuz 1919	30 Eylül-1 Ekim 1919	2 ay 10 gün
Ali Rıza Paşa	2 Ekim 1919	3 Mart 1920	5 ay 2 gün
Salih Hulûsi Paşa	8 Mart 1920	2 Nisan 1920	26 gün
Damat Ferit Paşa	5 Nisan 1920	30 Temmuz 1920	3 ay 26 gün
Damat Ferit Paşa	31 Temmuz 1920	17 Ekim 1920	2 ay 17 gün
Ahmet Tevfik Paşa	21 Ekim 1920	4 Kasım 1922	2 yıl 14 gün

Dönem hükûmetleri padişaha içtenlikle bağlı idiler. Aralarındaki farklılık daha çok Anadolu'da başlayıp gelişen harekete bakış açılarından kaynaklanmaktaydı. Anadolu'yu İstanbul'a tabi kılmaya çalışırken hükûmetler, bunun uzlaşmayla mı yoksa sert önlemlerle mi gerçekleştirileceği konusunda ayrılıyorlardı. Padişah ve hükûmetleri kurtuluş yolu ararken işgalci İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletleri gücendirmemek, "yabancılara karşı konukseverce ve ılımlıca davranmak zorunda" olmayı temel ilke gibi görüyorlardı. Bu devletlerden yalnız biriyle bile başa çıkılamayacağı kuruntusu kafalarda yer etmişti. İtilaf Devletleri'ne karşı düşmanlık durumuna girmemek ve padişah-halifeye canla başla bağlı kalmak temel koşul olmuştu. Anadolu hareketi genelde gelişmelerden padişahı sorumlu tutmak yerine İstanbul hükûmetlerini hedef almış, Sivas Kongresi kararlarının uygulamaya geçirilmesi yeni bir devletin kuruluşu sürecini hızlandırmıştı. Amasya Tamimi ile "Vatanın bütünlüğü, milletin istiklâli tehlikededir. İstanbul Hükûmeti, üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirememektedir. Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır." ilkesi doğrultusunda Anadolu'da, İstanbul hükûmetlerinden bağımsız hareket eden, ona alternatif yeni bir yönetim oluştu. Heyet-i Temsiliye adına hareketin liderliğini üstlenen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un işgali üzerine, "fevkalâde selâhiyetlere haiz" bir meclisi Ankara'ya davetle, Heyet-i Temsiliye adına devlet işlerine el koydu. Kabul olunan kuvvetler birliği ilkesi doğrultusunda, Meclis başkanının "İcrâ Vekilleri Heyeti"nin de başkanı olması kararlaştırıldı. On bir kişiden oluşan İcrâ Vekilleri Heyeti üyelerini her konuda tam yetkili olan Meclis seçecekti. İşgal altında bir ülkede, başkentte zor şartlar altında işbaşına gelen, görev yapan İstanbul Hükûmetlerinin, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu, hem de yeni Türkiye'nin oluşumu bakımından olumlu ve olumsuz etkileri oldu. Millî Mücadele'nin dışında ve karşısında görünen İstanbul Hükûmetleri gerçekte bütün olayların içinde idi. Hükûmet başkanı sadrazamların kişilikleri ayrı bir önem taşımaktaydı. Padişah, saltanatın kurtuluşunu hükûmetlerin özverisinde görmüş, İtilaf Devletleri Türkiye üzerindeki ihtiraslarının tatminini onların zaafından beklemişlerdi. Padişah Vahidettin, saltanat otoritesini tekrar oluşturmak, pekiştirmek ve Anadolu'da başlayıp gelişen direnişi sert önlemlerle yok etmek gerektiğini duyduğunda Damat Ferit Paşa başkanlığındaki hükûmetleri tercih etmiş, yumuşamak veya uzlaşmak gerektiğinde diğer hükûmetleri göreve getirmiştir. Ali Rıza Paşa ve son Ahmet Tevfik Paşa hükûmetleri, Anadolu ile uzlaşmak amacıyla kurulmuş hükûmetlerdi. Ahmet Tevfik ve Damat Ferit Paşalar, padişahın gözde adamları idiler ve iş başına gelen 11 hükûmetin sekizini kurmuşlardı. Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından 10 gün sonra çekildi. Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti döneminde, mütareke gereği tüm ülke işgalcilerin kontrolüne girerken, İstanbul'da bulunan okullar, kırsallar, resmî ve özel binalar işgal edildi. Meclis-i Mebusan feshedildi. İtilaf Devletleri ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın artan baskıları sonucu Ahmet Tevfik Paşa istifa etti. Damat Ferit Paşa'nın Sevr Antlaşması'nı uygulatamaması, TBMM ile uzlaşmada engel görülmesi üzerine Ahmet Tevfik Paşa 1920 yılında tekrar hükûmet kurmakla görevlendirildi ve İtilaf Devletleri'nin Sevr'i yumuşatma vaadi, TBMM ile uzlaşabileceği ümidi, hükûmete aldığı tanınmış isimler ve kamuoyu desteğiyle işe başladı. Bilecik Görüşmesi, önemli uzlaşma ve Anadolu'yu İstanbul'a bağlama girişimi oldu. İlk dönem Damat Ferit hükûmetleri, eski İttihat ve Terakki hükûmetlerinde görev almış nazır ve bazı üst düzey yöneticileri tutuklamaya öncelik vermiş, ülkenin geleceğini teslimiyetçi politikalarda görmüştü. Yeni atamalar ve görevden çıkarmalarla, tutuklama kararlarıyla sürekli büyüyen millî direnişi kırmak, ülkedeki güç ve etkisini ortadan kaldırmayı denedi ise de başarılı olamadı. İstanbul'daki tüm yıkıcı örgütler, Anadolu'daki ayaklanma örgütleri, tüm düşmanlar ve Yunan ordusu iş birliği yaparak Kuvâ-yı Milliyeyi yok etmek, Büyük Millet Meclisini yıkmak için çalıştı. İzmir'in işgali, Sivas ve Erzurum Kongreleri, Ali Galip ve Anzavur olayları, Kuvâ-yı İnzibatiye, Sevr Antlaşması zamanının önemli olaylarıdır. Anadolu'daki gelişmelere engel olabilmek için isyanlar çıkmasında etkin rol aldı. Halkı isyana teşvik eden düşünce, mücadeleyi başlatanların hilafete, saltanata karşı gelen kişiler olduğuydu. Her iki dönem hükûmetinin sonu da Millî Mücadele'nin artan başarısı ve hizmet ettiği İtilaf Devletleri'nin istifaya zorlaması

ile geldi. Ali Rıza Paşa hükûmeti Amasya Görüşmesi'ni gerçekleştirmiş, Meclis-i Mebusanın toplanmasını sağlamıştır. İtilaf Devletleri'nin baskısı yanında Kuvâ-yı Milliye ile aralarında gerginliğin başlayıp tırmanması üzerine istifa etmiştir. Salih Hulusi Paşa'nın sadareti sırasında gelişen olaylar, işgallere karşı direniş ve alınan kararlar; Millî Mücadele'yi haklı olduğu davada meşru zeminlere oturtmuştur. İstanbul'un resmen işgali, sadareti sırasında gerçekleşmiştir. Ali Rıza Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Ahmet Tevfik Paşa ve Salih Hulusi Paşa, kamuoyundaki etkinlikleri nedeniyle, sadaretleri dışındaki hükûmetlerde de görev almışlardır. İstanbul hükûmetleri değerlendirilirken yadsınmaması gereken; ülkenin ve hükûmet merkezinin işgal altında olduğu, önce Heyet-i Temsiliye ve sonra da TBMM'nin ülkenin geleceğine el koymasındır. Ülkenin kurtuluşu ve geleceğini farklı algılamakta ve dolayısıyla buna farklı tepki vermektedirler. Damat Ferit Paşa dışındaki hükûmetlerin her şeye rağmen işgale kayıtsız kalmadıkları, hatta zaman zaman karşı koydukları, bazı hükûmet üyelerinin de imkânlar ölçüsünde Millî Mücadele'ye destek vermeye çalıştıkları görülmektedir. Ahmet Emin Yaman

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ İSTANBUL HÜKÛMETLERİ:

(13 Ekim 1918)

Sadrazam ve Harbiye Nazırı	Ahmet İzzet Paşa
Şeyhülislam	Ömer Hulûsi Efendi
Harbiye Nazırı	Sadrazam Ahmet İzzet Paşa
Bahriye Nazırı	Rauf Bey
Dâhiliye Nazırı	Fethi Bey
Hariciye Nazırı	Nabi Bey
Maliye Nazırı	Cavit Bey
Maarif Nazırı	Sait Bey
Adliye Nazırı	Hayri Efendi
Nafia Nazırı	Ziya Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Reşit Akif Paşa
Ziraat ve Ticaret N.	Vek: Nafia Nazırı Ziya Paşa
Ticaret ve Nafia N.	Vek: Abdurrahman Şeref Bey
Posta ve Telgraf N.	Vek: Abdurrahman Şeref Bey
Evkaf-ı Hümayun N.	Abdurrahman Şeref Bey
İaşe Nazırı	Celal Muhtar Bey

(11 Kasım 1918)

Sadrazam	Ahmet Tevfik Paşa (2. kez)
Şeyhülislam	Haydarîzade İbrahim Efendi
Harbiye Nazırı	Abdullah Paşa(!) - Reşit Paşa - Cevat Paşa
Bahriye Nazırı	Rıza Paşa
Dâhiliye Nazırı	Mustafa Arif Bey
Hariciye Nazırı	Mustafa Reşit Paşa
Maliye Nazırı	Abdurrahman Refik Bey
Maarif Nazırı	Rıza Tevfik Bey
Adliye Nazırı	Mehmet Ziya Paşa
Nafia Nazırı	Mehmet Ziya Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Mehmet Şerif Paşa
Ticaret ve Ziraat N.	Kostaki Vâyâni Efendi
Posta ve Telgraf ve Nazırı	Oskan Efendi (kabul etmedi) Yusuf Franko Paşa
Evkaf-ı Hümayun N.	Ahmet İzzet Bey
İaşe Nazırı	(Vek: Muzaffer Bey) Reşit Bey

(13 Ocak 1919)

(24.2.1919-3.3.1919)

Sadrazam	Ahmet Tevfik Paşa (3.kez)	
Şeyhülislam	Haydarî zade İbrahim Efendi	
Harbiye Nazırı	Vek: Ali Rıza Paşa	Ali Ferit Paşa
Bahriye Nazırı	Ali Rıza Paşa	
Dâhiliye Nazırı	Vek: Ahmet İzzet Bey	Cemal Bey
Hariciye Nazırı	Mustafa Reşit Paşa	Yusuf Franko Paşa
Maliye Nazırı	Abdurrahman Bey	Tevfik Bey
Maarif Nazırı	Yusuf Ziya Paşa	
Adliye Nazırı	Arif Hikmet Paşa (istifa)	Molla Mahmut Cemil Efendi
Nafia Nazırı	Mehmet Ziya Paşa	Şevket Turgut Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Mehmet Şerif Paşa (istifa)	Cemil Molla
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Kostaki Vâyâni Efendi	Abdullah Lâmi Bey
Posta Telgraf ve Telefon Nazırı	Yusuf Franko Paşa	Ethem Bey
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Ahmet İzzet Bey	
İaşe Nazırı*	Vek: Abdurrahman Bey	

*Nezaret 20.1.1919'da kaldırıldı.

(4 Mart 1919)

Sadrazam ve Hariciye Nazırı	Damat Ferit Paşa
Şeyhülislam	Mustafa Sabri Efendi
Harbiye Nazırı	(Vek: Avni Paşa) Ahmet Abuk Paşa
Bahriye Nazırı	Müşir Şakir Paşa
Dâhiliye Nazırı	Cemal Bey
Hariciye Nazırı	Sadrazam Damat Ferit Paşa
Maliye Nazırı	Tevfik Bey
Maarif Nazırı	Ali Kemal Bey
Adliye Nazırı	İsmail Sıdkı Bey
Nafia Nazırı	Avni Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Seyyid Abdülkadir Efendi
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Ethem Bey
Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı	Mehmet Ali Bey
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Vasfi Efendi

(19 Mayıs 1919)

Sadrazam ve Hariciye Nazırı	Damat Ferit Paşa (2.kez)	
Şeyhülislam	Mustafa Sabri Efendi	
Harbiye Nazırı	Şevket Turgut Paşa	
Bahriye Nazırı	Avni Paşa	
Dâhiliye Nazırı	Ali Kemal Bey	
Hariciye Nazırı	Sadrazam Damat Ferit Paşa	
Maliye Nazırı	Tevfik Bey	
Maarif Nazırı	Sait Bey	
Adliye Nazırı	Vasfi Efendi	
Nafia Nazırı	Vek: Turgut Şevket Paşa	(Vek: Rıza Tevfik Bey) Ferid Bey
Şûra-yı Devlet Reisi	Vek: Ethem Bey	Rıza Tevfik Bey
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Ethem Bey	
Meclis-i Vükela Memuriyeti	Şakir Paşa	Ayrıca 20-25 Mayıs 1919'da: Reşit Akif Paşa Ali Rıza Paşa Ahmet Tevfik Paşa Ahmet İzzet Paşa Abdurrahman Şeref Efendi Hayderizade İbrahim Efendi Ahmet Abuk Paşa Çürüksulu Mahmut Paşa İsmail Hakkı Paşa Rıza Paşa
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Hamdi Efendi	

(21 Temmuz 1919)

Sadrazam ve Hariciye Nazırı	Damat Ferit Paşa (3. kez)
-----------------------------	---------------------------

Şeyhülislam	Mustafa Sabri Efendi
Harbiye Nazırı	Nazım Paşa
Bahriye Nazırı	Salih Paşa (Vek: Ali Rıza Paşa)
Dâhiliye Nazırı	Adil Bey
Hariciye Nazırı	Sadrazam Damat Ferit Paşa
Maliye Nazırı	Tevfik Bey
Maarif Nazırı	Sait Bey
Adliye Nazırı	Mustafa Efendi
Nafia Nazırı	Abuk Ahmet Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Vek: Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Vek: Abuk Ahmet Paşa
Meclis-i Vükelâ Memuriyeti	Ahmet Tevfik Paşa Ahmet İzzet Paşa Ali Rıza Paşa
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Hamdi Efendi

(2 Ekim 1919)

Sadrazam	Ali Rıza Paşa	
Şeyhülislam	Haydarî zade İbrahim Efendi	
Harbiye Nazırı	Cemal Paşa	Fevzi Paşa
Bahriye Nazırı	Salih Paşa	
Dâhiliye Nazırı	Mehmet Şerif Paşa	Hazım Bey
Hariciye Nazırı	Mustafa Reşit Paşa	Safa Bey
Maliye Nazırı	Tevfik Bey	
Maarif Nazırı	Sait Bey	
Adliye Nazırı	Mustafa Bey	Kâzım Bey
Nafia Nazırı	Abuk Ahmet Paşa	
Şûra-yı Devlet Reisi	Abdurrahman Şeref Bey	
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Hadi Paşa	Vek: Abdurrahman Şeref Bey
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Vek: Sait Bey	

(8 Mart 1920)

Sadrazam ve Bahriye Nazırı	Salih Hulûsi Paşa
Şeyhülislam	Hayderi zade İbrahim Efendi
Harbiye Nazırı:	Fevzi Paşa
Bahriye Nazırı	Sadrazam Salih Hulûsi Paşa- Esat Paşa
Dâhiliye Nazırı:	Hazım Bey
Hariciye Nazırı	Safa Bey
Maliye Nazırı	(Vek: Nafia N.Tevfik Bey) Faik Nüzhet Bey

Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey
Adliye Nazırı	Mehmet Celâl Bey
Nafia Nazırı	Tevfik Bey
Şûra-yı Devlet Reisi	(Vek:Abdurrahman Şeref Bey) Cemil Molla Bey
Ticaret ve Ziraat N.	Ziya Bey
Evkaf-ı Hümayun N.	Hulûsi Efendi

(5 Nisan 1920)

Sadrazam ve Hariciye N.	Damat Ferit Paşa (4. kez)
Şeyhülislam	Dürrizade Abdullah Efendi
Harbiye Nazırı	Vek: Mehmet Said Paşa Vek: Sadr. Damat Ferit Paşa
Bahriye Nazırı	Mehmet Sait Paşa
Dâhiliye Nazırı	Reşit Bey
Hariciye Nazırı	Sadrazam Damat Ferit Paşa
Maliye Nazırı	Reşat Bey
Maarif Nazırı	Fahrettin Bey
Adliye Nazırı	Ali Rüştü Efendi
Nafia Nazırı	Doktor Cemil Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Vek: Reşit Bey
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Hüseyin Remzi Paşa
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Osman Rifat Paşa
	Müsteşar: Sait Molla Bey

(31 Temmuz 1920)

Sadrazam ve Hariciye N. ve Harbiye N. Vek.	Damat Ferit Paşa (5. kez)
Şeyhülislam	Mustafa Sabri Efendi
Harbiye Nazırı	Sadrazam Damat Ferit Paşa - Hüseyin Hüsnü Paşa
Bahriye Nazırı	Hamdi Paşa
Dâhiliye Nazırı	Reşit Mümtaz Paşa (Vek: Tic. Naz.: Cemal Bey)
Hariciye Nazırı	Sadrazam Damat Ferit Paşa
Maliye Nazırı	Nezaret müsteşarı tarafından vekalet
Maarif Nazırı	Hadi Paşa (Vek: Nafia Nazırı Zeki Paşa)
Adliye Nazırı	Rüştü Efendi
Nafia Nazırı	Zeki Paşa
Şûra-yı Devlet Reisi	Rıza Tevfik Bey (Vek: Rauf Paşa)
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Cemal Bey

Evkaf-ı Hümayun Nazırı	
------------------------	--

(21 Ekim 1920)

Sadrazam ve Hariciye Nazırı ve Harbiye N. Vek.:	Ahmet Tevfik Paşa	
Şeyhülislam	Nuri Efendi	
Harbiye Nazırı	Ziya Paşa	Vek: Sadrazam A.Tevfik Paşa
Bahriye Nazırı	Salih Hulûsi Paşa	
Dâhiliye Nazırı	Ahmet İzzet Paşa	Ali Rıza Paşa
Hariciye Nazırı	Sadr. A.Tevfik Paşa -(Vek:Sefa Bey)	Ahmed İzzet Paşa
Maliye Nazırı	Reşit Bey	Faik Nüzhet Bey
Maarif Nazırı	Reşit Paşa	Abdullah Bey
Adliye Nazırı	Arif Hikmet Bey	Hüseyin Kâzım Efendi
Nafia Nazırı	Abdullah Bey	Safa Bey
Şûra-yı Devlet Reisi	Mustafa Arif Bey	Ahmet Tevfik Bey
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Hüseyin Kazım Bey	Vek: Mehmet Hadi Paşa
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Şeyhülislam Nuri Efendi	Hüseyin Kâzım Bey (Vek: Sait Bey)

Ahmet Emin YAMAN

KAYNAKÇA

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk (Söylev)**, İstanbul 1970.

İNAL, Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrîâzamlar**, İstanbul 1958.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt VIII, IX, Ankara 1983,1996.

YAMAN, Ahmet Emin, "İstanbul'un Ankara'ya Yaklaşma Deneyimi: Bilecik Görüşmesi", **X. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1994.

YAMAN, Ahmet Emin, "Kurtuluş Savaşı Basınında Büyük Zafer", **AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIX, 30, Ankara 1998.

YAMAN, Ahmet Emin, "Mudanya Bırakışması ve Yankıları", **Atatürk Yolu**, AÜ TİTE, IX, 18, Ankara 1988.

YAMAN, Ahmet Emin, "Sadr-ı Azamlık", **Türkler Ansiklopedisi**, 13. Cilt, Ankara 2002.

YAMAN, Ahmet Emin, "Türkiye Büyük Millet Meclisinde Büyük Zafer", **AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVI, 26, Ankara 1994.

YAMAN, Ahmet Emin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sadr-ı âzamlık (1876-1922)**, Ankara 1999.

22/07/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-hukumetleri-ve-milli-mucadele/?pdf=3571> adresinden erişilmiştir

